

УДК [801.81+82-31]:398 Шевченко

Оксана Шалак

**ФОЛЬКЛОР ПОДІЛЛЯ – ОДНЕ ІЗ ДЖЕРЕЛ ПОВІСТІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «ВАРНАК»:
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МОТИВІВ ТА ОБРАЗІВ**

Дослідниця осмислює зв'язок повісті Т. Шевченка «Варнак» із фольклорними переказами, легендами, піснями, розглядає спільні мотиви та концепти, інтерпретаційні засоби, до яких вдавався письменник. Завдяки порівняльному аналізу О. Шалак виявляє основні джерела повісті «Варнак», досліджує розвиток світоглядних та художніх засад Т. Шевченка.

Ключові слова: Тарас Шевченко, повість «Варнак», Устим Кармалюк, мотив, концепт.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема зв'язку літературної творчості з фольклором – одна з основних як для літературознавства, так і для фольклористики. Вона постала за часів формування літературознавства як науки і донині актуальна і охоплює низку аспектів. Про повість Т. Шевченка «Варнак», вплив на її окремі образи, мотиви фольклору писали Л. Кодацька [7], П. Жур [5], І. Дзюба [4], у коментарях до повісті у ПЗТ [13] та ін. Однак докладного аналізу фольклорних джерел повісті досі не здійснено, тому маємо на меті завдяки порівняльному аналізу омислити основні концепти, спільні для фольклорних зразків та повісті «Варнак».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Французький філософ, критик і теоретик семіотики Ролан Барт твердив, що «текст пізнається, осягається через своє відношення до знака. Замкнений твір зводиться до певного означуваного. Цьому означуваному можна надати двох видів значущості: або ми вважаємо його явним, і тоді твір є об'єктом науки про буквально значення (філології), або ж ми вважаємо це означуване потаємним, глибинним, яке потрібно шукати, і тоді твір належить до сфери герменевтики, чи до певної інтерпретації. Виходить, що твір у цілому функціонує як знак ...» [1, с. 429]. Якщо розглядати повість Т. Шевченка «Варнак» під таким кутом, то твір постає єдиним і величним знаком «розкаяного розбійника» – знаком, який усіма своїми значеннями перегукується не тільки з творами світової літератури («Клод Ге» Віктора Гюго, «Айвенго» Вальтера Скотта, «Міхаель Кольхаас» Новаліса, «Дубровський» Олександра Пушкіна), а, насамперед, з українським фольклором.

Над повістю, позначеною конспіративною датою 1845 р., Т. Шевченко працював на засланні приблизно 1853 р. (тут поетові було заборонено писати і малювати), а опублікована вона за новим переробленим варіантом, завершеним 1856 р. На цей час у «Малій книжці» 1848 р. вже був запис поеми, що згодом стала однойменною із повістю. Порівнюючи тексти поеми «Варнак» і повісті «Варнак», можна помітити значну зміну поглядів поета, його переосмислення теми помсти, каяття і прощення: «Шевченкова ідея соціальної і національної розплати (кари-мсти) може бути порівняна з ідеєю розплати <...> в романтиків, але вона доростає до ідеї суду історії, далі – суду Божого, і тут змикається з ідеєю християнського прощення» [4, с. 336].

Відомо, що поет добре знав народні легенди про розбійника, який розкався. Одну з них він переказав російською мовою в листі до М. Осипова від 20 травня 1856 р.: «Верба моя часто наминает мне легенду о раскаявшемся разбойнике. В дремучем лесу спасался праведный отшельник, и в том же лесу свирепствовал кровожадный разбойник. Однажды приходит он со своей огромной дубиной, окоченной железом, к отшельнику и просит у него исповеди, а не то, говорит, убью, если не исповедуешь меня. Делать нечего, смерть не свой брат, праведник струсил и принял, с Божьею помощью, исповедывать кровожадного злодея. Но грехи его были так велики и ужасны, что он не мог сейчас же наложить на него эпитимию и просил у грешника сроку три дня для размышления и молитвы» [14, с. 107]. Для спокутування розбійникових гріхів пустельник забиває його окуту залізом палицю в землю і наказує ротом носити воду і поливати кийок доти, доки з нього виросте і заплідносить дерево. Сюжет завершується тим, що по багатьох літах схимник знаходить під грушею, вкритою плодами, старця – колишнього розбійника, який став праведником, і підходить під його благословення. Видані того ж 1856 р. «Записки о Южной Руси» П. Куліша – близького друга Т. Шевченка і учасника Кирило-Мефодіївського братства, містили варіант цієї легенди зі значно розгалуженішим сюжетом, але подібним мотивом епітимії: «Та повівъ ёго на гору, на могилкѣ, та й каже: «Візьмі жъ», каже, «ти оцю яблунѣву палку; вона́ міні ще одъ мо́го діда досталась; та посади́ її отту́ть на могилка́хъ, та чи ба́чишь генъ-генъ у полі крини́ця? Ході ти ра́но й вѣчірь до тиі крини́ці, носі воду ро́томъ и полива́й сю па́лку»» [6, с. 310]. Відомо, що у фольклорі дерево (світове древо) маркує центр світу, сакральне місце (у замовляннях під деревом сидять Бог, Богородиця, св. Миколай), у цитованій легенді – під деревом опиняється праведник. Момент розкаяння стає завершальним у поемі «Варнак», коли герой, вийшовши з лісу, здалеку бачить золоті бані київських церков.

Втім, повість «Варнак» більшою мірою пов'язана з мотивом «розбійника шляхетного», прообразом якого став ватажок селянського повстання 1814–1835 рр. ХІХ ст. Устим Кармалюк. Про це коротко зауважували чи не всі дослідники прози Т. Шевченка: «На образі Кирила – ватажка кріпаків-повстанців, розповіді про його діяльність відбилися народні пісні й перекази про українського народного героя Устима Кармалюка. Шевченка цікавила постать Кармалюка, «славно-

го лицаря», як він назвав його у щоденнику» [13, с. 487]. І хоч образ Кирила безпосередньо не пов'язаний ані з біографією, ні з зовнішністю Устима Кармелюка, проте дух народного месництва, окремі риси характеру героя, подробиці Кармелюкового життя наявні в повісті. Саме вони засвідчують глибоку обізнаність поета не скільки з історичними документами, стільки з численними зразками фольклору.

Коли 1846 р. за дорученням Київської археографічної комісії Т. Шевченко обстежував історичні пам'ятки Поділля, він побував і в Кам'янці-Подільському. З жовтня у його альбомі з'являється запис пісні «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...» рукою П. Чуйкевича з правками в тексті, припискою та датою – рукою Т. Шевченка. Пісня містить рядки, які і дають ключ-свідчення безпосереднього зв'язку пісні й повісті:

*Скажи, дівчино, як тебе звати?
Щоб я утратив до тебе в хату.
А мене звати Магдалиною,
А моя хата над долиною... [15, с. 269–270].*

Рідкісне неукраїнське ім'я Магдалини (Магдалени), спільне для повісті і для народної пісні, хоч і не засвідчує сюжетної відповідності, однак об'єднує два твори, стає доказом впливу записаної народної пісні, можливих розмов з П. Чуйкевичем про Устима Кармалюка, що, за всіма ознаками, – саме Шевченків герой, бо, як і Гонта, Залізник чи Іван Підкова, – уособлення народної свободи.

Згадку про «славного лицаря» та варіант пісні «Повернувся я з Сибіру...», яку записав І. Лазаревський, містить і щоденник Т. Шевченка – за датою 20 травня 1858 р. [16, с. 185, 186]. Втім, «Варнак» зосереджує значно ширший спектр мотивів, спільних для повісті і фольклорних зразків. Один із них – виховання героя в панській родині, навчання грамоти і володіння іноземними мовами. Шевченко створює свого Кирила-варнака освіченим, інтелігентом: «<...> я в один день выучил все буквы французского алфавита.

Когда я начал довольно бегло читать по-французски, она стала учить меня по-итальянски – это был тогда модный и любимый ее язык.

Я и тут показал довольно быстрые успехи, так что в непродолжительном времени сравнялся в познаниях с графом Болеславом, к невыразимой радости панны Магдалены» [12, с. 130]. В усних переказах про Кармелюка герой також кмітливий і розумний, добре володіє

польською, російською, французькою: «Знав він добре французьку мову і розмовляв нею з панами, а особливо з панями, коли видавав себе за багатого пана» [8, с. 158]. За народними переказами, «Устим був слугою в пана, який мав двох синів. Пан послав їх учитися до Петербурга. Поїхав з ними і Кармалюк. Прислужуючи паничам, він вивчився грамоти і став читати різні книги» [8, с. 169]. Втім, фольклор варіює цей мотив: в окремих переказах герой здобуває грамоту, уже будучи ватажком повстанців, разом з бідними дітьми після того, як велить місцевому священику «всіх сільських дітей вчити» [8, с. 179].

Інший мотив: справедливість героя, незаплямованого кров'ю, набуває варіативності як у фольклорі, так і в творчості Т. Шевченка. Зокрема, у повісті – Кирило «никого не убивал» [12, с. 141], проте у поемі «Варнак», створеній хронологічно раніше, герой «різав все, що паном звалось» [11, с. 75]. Фольклор, багатий варіантами, малює Кармалюка переважно мудрим, справедливим і гуманним («Кармалюк був чоловік справедливий, провчав панів, котрі знущалися над людьми. Бідні його дуже поважали, бо як що візьме в багатих, то всьо їм віддасть» [2, с. 261]). Утім, у деяких фольклорних зразках Устим причетний до «взування панів у постолі» і «червоні чоботи» [8, с. 158] – страшних тілесних кар, застосовуваних як помста за такі ж страшні знущання з боку кріпосників.

Одностайний Т. Шевченко з народними уявленнями про «благородного розбійника», якого годі впіймати: «А посіпаки панські по слідах гнались, та не такий Кармаль був, щоб у руки датися» [8, с. 163]. У багатьох легендах Кармалюк тікає з в'язниці намальованим на стіні човном, стає невидимим для варти, селяни його чують, але не бачать [2, с. 261]. У повісті реалістично розгорнуто цей мотив: «Полиции я, правда, не очень трусил, потому что крестьяне меня любили и в случае опасности укрывали» [12, с. 141].

Місця переховування героя – як у фольклорі, так і в Шевченковій повісті, збігаються з історичними: це, переважно, подільські і волинські ліси та печери. «Кармалюк виховував ся і в наших лісах» [2, с. 262]; «В тій горі і видовбав Кармаль з хлопцями склеп великий, мов дворець. Зайти – зайдеш, а вийти тільки сам Устим знав як» [8, с. 162]. Ці описи надзвичайно подібні до тих, що їх подає герой повісті «Варнак»: «Для этого у меня в разных лесах были погреба или забытые древние пещеры, которые были известны только моим эсаулам и весьма немногим испытанным товарищам» [12, с. 141].

Як герой повісті, так і герой народних переказів – обидва не вимогливі у ставленні до побратимів, які потрапляють до лісового загону. Народний оповідач наголосив, що Кармалюкова вина тільки в тому, що він не був розважний, не вмів добирати товаришів [3, с. 554]. Шевченко передає цю думку словами самого варнака, який осмислює події з відстані часу: «<...> мои разбойники налетели, как коршуны, зажгли великолепные палаты, и началось убийство. Грудных младенцев не пощадили. Варвары!» [12, с. 147].

Із фольклору запозичив Т. Шевченко і мотив «переодягання героя», що в численних переказах – характерна риса дотепного Кармелюка, який «перебирається» то старшиною, то приставом, то полковником, то дяком, то архієреєм, ба навіть старою жінкою: «Любив Кармалюк дурити панів. Підбереться, бувало, приставом чи старшиною і йде до пана в гості. Погостює трохи, а далі поставить на стіл велику чорну редьку та як крикне: «Ану, ні з місця, бо розірветься!»» [8, с. 143]. Таке переодягання завжди пов'язане із небезпекою, іноді – із легендарним характерництвом Кармелюка. Звідси – єдність із «рядженням» під час календарних та родинних обрядів, яке в народі подекуди вважали гріховним і небезпечним. Ритуальне переодягання подекуди передбачало припис «перебиратися», одягати «страшні маски» тільки чоловікам і заборону робити це жінкам [9, с. 421], що зумовлено зв'язком із потойбіччям. Т. Шевченко використав мотив «переодягання», розширивши його ще й мотивом «перейменування», глибоко закоріненим у міфологію: «Попировавши несколько дней, я распустил свою команду в разные стороны, <...> утверждая эсаула с наказом, чтоб все эсаулы назывались моим именем и прозвищем. Сам же я переряжался мужиком или паном и отправлялся в Киев или другой какой город» [12, с. 142]. Семантика «перейменування» у фольклорі переважно мала апотропеїчну функцію. Приміром, зміну імені використовували в народній медицині як засіб обману хвороби чи демонічних сил, які її насилають, засіб «нового народження» [9, с. 203]. З обереговою метою перейменовуються і ватажки загонів у повісті «Варнак», тільки тут функція набуває соціального забарвлення.

Використав Т. Шевченко і мотив підпалу панського маєтку, поширений у переказах про Кармалюка: «І не встигла зіронька зійти, як замість будинку панського був попіл і лежала на тому попелі єдина бомажка, на якій було написано «Кармалюк»» [8, с. 160]. У фольклорі

пожежа – переважно стихійне лихо, спричинене людськими гріхами, кара Божа. Народне прислів'я каже: «Як Бог годить, то й мокре горить» [10, с. 20]. Отже, іноді гасити пожежу не вважали за потрібне, бо такий вогонь був священним. Т. Шевченко використав саме це семантичне наповнення концепту пожежі: «А крестьяне собрались на двор как бы на потешное зрелище. Ни один и пальцем не пошевелил, только хохотали, когда разбойники бросали со второго этажа толстого пана или пани. Грубые жестокосердые люди!

А кто их огрубил? Кто ожесточил? Вы сами, жестокие, несытые паны!» [12, с. 147].

Лейтмотивного значення набуває символ кайданів, що з'являється на початку і наприкінці повісті. Спочатку герой пояснює, чому в його хаті на стіні висять кайдани: «Я держу у себя этот проклятый знак человеческого унижения для казни собственной души» [12, с. 124–125]. Завершальними у повісті стають слова: «А остальное пускай тебе доскажут кандалы мои и мои преждевременные седины» [12, с. 151]. У переказах про Кармалюка також фігурує образ кайданів. Зокрема, С. Венгрженевський записав і опублікував російською мовою спогади священика «о. А. В.» – благочинного Летичівського повіту Подільської губернії, свідка подій: «Розповідали тоді, що він з величезною легкістю розривав ланцюги і кайдани, якими був скований, але скептики, похитуючи головами, докоряли начальникам, що вони дуже не уважно стежили за оковуванням ланцюгів і кайданів, і дуже підозрювали, що ковалі, які оковували Кармелюка, були або товариші його, або підкуплені його друзями» [3, с. 553].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, Т. Шевченко переосмислив образ кайданів, надав йому значення покути, карання душі за свої і чужі гріхи. Образ доповнив знак «розкаяного розбійника», із символу бунту – розірваних кайданів, він став символом покаяння. Кардинально іншого значення набула ця символіка у житті самого поета, який також був покараний за своє слово, відбув заслання, проте мав сміливість не розкаятися. Відчуваючи власну правоту, Т. Шевченко знав про свою місію: тримати на сторожі біля знедоленого народу слово, оберігати його, бездержавного і упослідженого, словом.

Джерела та література

1. Барт Р. Від твору до тексту / Ролан Барт // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької, 2-е вид. – Львів : Літопис, 2001. – С. 491–496. – (Серія «Слово, знак, дискурс»).
2. Боржковський В. Народня згадка про Кармалюка / В. Боржковський // Зоря. – 1894. – № 11. – С. 261–263.
3. Венгрженовский В. Еще кое-что о Кармалюке / С. Венгрженовский // Киевская Старина. – 1886. – Т. XV. – № 7. – С. 553–554.
4. Дзюба І. Шевченко і Гюго / І. Дзюба // Дзюба І. З криниці літ. – К. : Обереги, Гелікон, 2001. – Т. II. – С. 294–345. – (Серія «Укр. модерна л-ра»).
5. Жур П. «Там, где гулял варнак» / Петр Жур // Жур П. Дума про огонь. – Л. : Сов. писатель, 1989. – С. 196–226.
6. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш : в 2 т. – Т. 1. – СПб. : В типогр. Александра Якобсона, 1856. – 322 с.
7. Кодацька Л. Ф. Художня проза Т. Г. Шевченка / Л. Ф. Кодацька. – К. : Наук. думка, 1972. – 327 с.
8. Народ про Кармалюка : зб. фольклорних творів / [упоряд. В. І. Тищенко]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 276 с. (Усі цитовані зразки зафіксовано на Поділлі).
9. Славянская мифология : энциклопедический словарь. Изд.2-е / [С. М. Толстая (отв. ред.), Г. А. Агапкина, О.В. Белова и др.]. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 512 с. (Российская АН, Ин-т славяноведения).
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис ; [упоряд., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 2004. – 352 с. («Пам'ятки історичної думки України»)
11. Шевченко Т. Варнак. Поема / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів : у 12 т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 72–76.
12. Шевченко Т. Варнак. Повість / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів : у 12 т. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 121–151.
13. Шевченко Т. Варнак. Коментарі / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів : у 12 т. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 481–495.
14. Шевченко Т. Лист до М. О. Осипова / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів : у 12 т. – Т. 6. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 104–108.
15. Шевченко Т. Записи народної творчості / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів : у 12 т. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 257–280.
16. Шевченко Т. Щоденник / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. творів : у 12 т. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 11–187.

Шалак Оксана. Фольклор Подолии – один из источников повести Тараса Шевченко «Варнак»: итерпретация мотивов и образов. Исследовательница осмысляет связь повести Т. Шевченко «Варнак» с фольклорными преданиями, легендами, песнями, рассматривает общие мотивы и концепты, интерпретационные средства, к которым прибегал писатель. Благодаря сравни-

тельному анализу, О. Шалак выявляє основні джерела повісті «Варнак», досліджує розвиток світоглядних і художественних принципів Т. Шевченка. Ссылаясь на біографічні факти, епістолярне насліддя, дослідниця аргументовано доводить, що поет знав пісні, предання про Кармалюка, що відбуваються на Подолії, і творчо використовував окремі сюжети і образи при написанні повісті «Варнак». В статті проаналізовані основні концепти, загальні для фольклору і повісті: раскающийся розбійник, справедливий мститель, переодягання, перейменування, лісний укриття, пожежа, кандалы. Т. Шевченко переосмислив образ кандалов, надав йому значення покаєння душі за свої і чужі гріхи.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, повість «Варнак», Устим Кармалюк, мотив, концепт.

Shalak Oksana. Folklore of Podillya as sources of story by Taras Shevchenko «Varnak»: interpretation of motifs and characters. The researcher comprehends the relationship of story of T. Shevchenko «Varnak» with folk traditions, legends, songs, investigates (treats) common motifs and concepts, interpretive means, resorted to by the writer. Due to the comparative analysis, the author identifies the main sources of the story «Varnak», explores the development of philosophical and artistic principles T. Shevchenko. The researcher refers to the biographic facts, to the epistolary heritage, with deep arguments proves that the poet knew songs, legends about Karmaljuke occurring on Podolii. He creatively used separate plots and characters under writing «Varnak». Main concepts general for folklore and story are analysed. It's the repentant robber, the fair avenger, disguise, renaming, forest shelter, a fire, shackles. T. Shevchenko has reconsidered the image of shackles, gave it the meaning of repentance at own and others sins.

Key words: Taras Shevchenko, story «Varnak», Ustym Karmalyuk, the motif, the concept.